

Het zwakke gezin, de sterke familie

Frits de Lange

De erosie van het kerngezin

Het is mij nog niet ten deel gevallen, maar veel generatiegenoten al wel: ze zijn opa of oma geworden en komen mij dat glimmend van trots vertellen. Ze wisten niet wat hen over kwam, zeggen ze, hun bestaan krijgt er opeens ‘een hele nieuwe dimensie bij’. Het zijn vitale vijftigers, die mij de boodschap brengen, sommigen lopen de marathon. ‘Opa (of oma) worden’ – het is niet meer wat het geweest is. Ik heb zelf alleen vage herinneringen aan één oma, die tandeloos mummelend, in het zwart gekleed, onbeweeglijk in haar fauteuil zat – zij overleed toen ik vier was. De andere grootouders waren toen allemaal al overleden. De kleinkinderen van nu hebben het beter geschoten: als ze geboren worden hebben ze nog drie of vier grootouders, zelfs tussen de tien en twintig jaar zijn er nog twee à drie van hen in leven. Dit feit, samengenomen met het dalende geboortecijfer, verleidt de demograaf vast te stellen te dat ‘de 50-jarige van nu gemiddeld evenveel ouders in leven heeft als kinderen’. En ‘dat er over niet al te lange tijd meer grootouders per kleinkind zijn dan kleinkinderen per grootouder’.ⁱ De ouderen profiteren er ook van: in Nederland maakt 55% van de ouderen deel uit van drie-generatiegezinnen en bijna 20% zelfs van families met vier of meer generaties.ⁱⁱ Dat maakt dat gezinnen en families er heel anders uit komen te zien dan pakweg vijftig jaar geleden. Dat komt niet alleen door veranderde relatiepatronen en echtscheidingen. Maar ook door een gewijzigde demografie en veranderende betrekkingen tussen generaties. In mijn bijdrage wil ik verkennen wat dat laatste kan bijdragen aan onze kijk op gezinnen en aan gezinspolitiek. Dat het gezin op stervensna dood is, is te cru gezegd. Maar het heeft het moeilijk, zoveel is duidelijk. Het biedt aan tal van kinderen niet de ‘haven in een harteloze wereld’ (Christopher Lasch)ⁱⁱⁱ die ze nodig hebben. De ‘nuclear family’, de hechte en stabiele leefgemeenschap van vader, moeder en een paar kinderen is voor conservatieve gezinspolitici een ideaalbeeld waar ze met heimwee aan terugdenken; voor pluralistisch denkende progressieven is het een gepasseerd station, waarvoor een veelvoud van samenlevingsvormen in de plaats gekomen is. Het kerngezin is aan zware erosie onderhevig door de vele echtscheidingen, de emancipatie van vrouwen en homo’s. Het huwelijk, ooit instituut voor het leven, is vervangen door wiebelige samenlevingscontracten, gebaseerd op niets anders dan affectie (de ‘pure relationships’ van A. Giddens)^{iv}, aangegaan door flexibele identiteiten die op zoek zijn naar zichzelf. Zo rond 2010 verwacht het CBS dat het merendeel van de kinderen ‘niet-echtelijk’ wordt geboren. De definitie van gezin is daardoor in beleidsrapporten noodgedwongen geminimaliseerd tot ‘elk leefverband van één of meer volwassenen die verantwoordelijkheid dragen voor de verzorging en opvoeding van één of meer kinderen’. Dat is ruim en pluralistisch geformuleerd, maar tegelijk is

het perspectief ingesnoerd op het directe leefverband van kind en opvoeder. De primaire actoren in het postmoderne gezin zijn de ‘ouders’ (of zij die die rol vervullen) en hun ‘kinderen’. Bij problemen worden daar ‘professionals’ en ‘overheden’ aan toegevoegd.^v Ik denk dat door de aandacht voor het gezin zo te focussen op het directe leefverband van kind en opvoeder een hele werkelijkheid, relevant voor de levensloop van jongeren, wordt toegedeekt. Het gezin mag op sterven na dood zijn, ondertussen komt de familie tot leven. Ik zal dat eerst aan de demografische ontwikkelingen illustreren, en daarna de vraag stellen hoe we dit ethisch moeten evalueren en wat dit eventueel kan betekenen voor gezinspolitiek.

De terugkeer van de extended family

In het sociologische discours wordt de kernfamilie – tot in de tweede helft van de twintigste eeuw het dominante model voor het gezin – doorgaans opgevoerd als de opvolger van de *extended family*, het samenlevingsverband van meerdere generaties onder één dak. Na de Tweede Wereldoorlog, de babyboom-explosie, de invoering van de AOW, de wet op de bejaardenoorden, verdwijnt de derde generatie uit huis. Het gezin wordt kerngezin en opa en oma wonen op zichzelf of in het bejaardenhuis. Oud zijn wordt aan leeftijd gekoppeld, en wie oud is wordt geacht zich gaandeweg terug te trekken uit de samenleving (volgens de toen vigerende zogenaamde ‘*disengagement*’- theorie). Als hij of zij al de kans heeft gehad het pensioen te halen! Ouderen vormen een kwetsbare, gemarginaliseerde minderheid; 60-plussers vormden 10% van de bevolking. Die situatie is snel en ingrijpend veranderd. De samenleving is niet alleen vergrijsd maar ook ontgroend. De demografische piramide is een sierlijke vaas geworden. Een ontwikkeling die niet voorbij is als in 2040 de babyboomgeneratie is weggevallen, maar die structureel van aard zal zijn.

Meer ouderen, minder jongeren. Maar ook – en dat is wezenlijk in ons verband – ándere ouderen. Voor het eerst in de geschiedenis van de mensheid is er een generatie die voor zij aftakelt en in verval raakt een hele levensfase erbij krijgt. Een Derde Leeftijd – voor de Vierde, zorgafhankelijke Fase komt – waarin vitale opa’s en oma’s het ouder worden opnieuw moeten uitvinden, omdat ze daarvoor bij hun ouders en grootouders geen model voorhanden hebben. Fysiek zijn de zestigers even fit als de vijftigers van vroeger, mentaal zijn ze nog lang niet bereid zich terug te trekken, cultureel zijn ze kinderen van een jeugdcultuur waarin jong blijven het ideaal is. De Nieuwe Ouderen zijn jonger, vitaler, en jeugdiger dan de Oude Ouderen. En zij zijn met veel méér. Dat betekent o.a. ook dat nieuwe opa’s en oma’s niet alleen nog hun kleinkinderen een poosje op schoot hebben, maar zolang ze vitaal zijn betrokken zouden kunnen worden bij hun volwassenwording.^{vi} Duurzame drie generatiefamilies waren vroeger – door de gemiddeld lage levensverwachting – een hoge uitzondering en betekenden toen hooguit: veel kleinkinderen nog even zien. Nu zijn ze schering en inslag. Weliswaar zijn er minder kleinkinderen, maar de grootouders maken ze wel veel langer mee. Het kerngezin mag dan een zieltoegend bestaan lijden, de *extended family* (nieuwe stijl) is weer helemaal terug.

Springlevende familiesolidariteit

Je zou het niet verwachten. Kinderen wonen immers steeds vaker ver van hun ouders, hebben het druk, druk, druk, en zijn eerder gefocust op vrienden en collega's dan op neven en nichten. De single lijkt de norm, en die lijkt allesbehalve familieziek. Echtscheidingen zetten relaties met kinderen onder druk, maar vervreemden soms ook kleinkinderen van grootouders. En toch: generaties mogen geografisch ver van elkaar leven, affectief staan ze elkaar vaak na. Meer dan 85 procent van de 50-plussers in Europa heeft ten minste met één kind wekelijks contact. Ouders en kinderen verlenen elkaar positieve wederzijdse emotionele steun, maar ook financiële (of andere instrumentele) hulp of ze verrichten zorgtaken voor elkaar.^{vii}

Vooraf in de beter ontwikkelde verzorgingsstaten van Noord-Europa is de terughoudendheid groot om zorgtaken bij de familie te leggen. Dit betekent echter niet dat ouderen en kinderen elkaar daar minder bijstaan dan in de rest van Europa. Het aandeel ouderen dat steun verleent aan hun kinderen, inclusief financiële hulp en oppassen, is zelfs het hoogst in Noord-Europa. Ouderen helpen hun kinderen en kinderen helpen hun ouders bij administratieve zaken, en bieden huishoudelijke hulp en persoonlijke zorg. Zij verlenen die immateriële hulp regelmatig (minimaal één keer per week) of incidenteel. De onderlinge immateriële hulpverlening doet zich vaker voor in Centraal- en Noord-Europa dan in Zuid-Europa, waar de grootfamilie als fysieke leefgemeenschap nog vitaler is. 'De familiesolidariteit is nog springlevend', concluderen de onderzoekers.^{viii} Ik veronderstel dat menigeen dat kan bevestigen uit eigen ervaring. Ik ken grootouders als oppasopa en -oma, maar ook als crisisopvang van kinderen en kleinkinderen bij verbroken relaties. Grootouders worden doorgaans tijdelijk, maar in sommige gevallen ook permanent de pleegouder van hun kleinkind.^{ix} Naarmate het kerngezin instabieler wordt, lijken multigenerationele verbanden zijn taak over te nemen, soms zelfs helemaal te vervangen.^x

Het loont om in dit verband eens anders naar familie te kijken, meer verticaal in plaats van horizontaal. Het gezin mag dan horizontaal verzwakt zijn, verticaal is zij sterker geworden: de omvang van de verschillende generaties is kleiner geworden (minder kinderen) en partners blijven minder bij elkaar (echtscheidingen), maar het aantal samenlevende generaties binnen een familieverband is toegenomen. De aard en de moraliteit van deze onderlinge familierelaties lijken mij aan een herwaardering en herijking toe. Daarvoor moeten we gezinnen in ruimer perspectief plaatsen. En familie niet beschouwen als slechts het genetische achtergrondverhaal van het gezin, en gezin niet slechts als de tijdelijke plek waar kinderen in een aantal jaren worden gesocialiseerd. Gezin en familie zijn geen tijdelijke pleisterplaats waar een individu een poosje aanlegt om vervolgens weer door te trekken, maar vormen het konvooi waarmee iemand door zijn of haar levensloop reist.^{xi} Daar komen mensen bij, en er vallen af; maar familie reist altijd met je mee. Je blijft altijd (klein)kind van je (groot)ouders, zij blijven altijd (groot)vader en (groot)moeder van jou. In elke fase van de levensreis moeten deze verhoudingen opnieuw worden geijkt, en nieuwe (groot)ouder- en kindrollen worden ingeoefend. Die verhoudingen behoren

tot je identiteit. Ze maken je tot wie je bent. Met familie deel je een deel van jezelf.

Voor de vormgeving en waardering van die verhoudingen bestaan geen blauwdrukken. Historisch, cultureel, noch moreel. De vitale ouderen in hun Derde Leeftijd zijn cultureel gezien een nieuw fenomeen. Zij zijn bij lange na (nog) niet de passieve, afhankelijke oude van dagen. Zij kunnen nog veel géven. Hun volwassen kinderen lijken doorgaans evenmin op de mannen en vrouwen van vroeger. Hoe meer de cultuur versnelt, des te meer tijd lijkt hun volwassenwording te vragen. ‘Ik spreek een meisje aan van zesendertig en zeg: is het geen tijd voor een baby? Ze zegt: Over die vraag liep ik net na te denken. .... Ik spreek een jongen aan van veertig en vraag: ben je nu volwassen? .... Ben je in staat jezelf te sturen?’,.... Hij zegt: Nou, dat is maar net aan.’^{xii} Volwassenheid stond ooit voor het pedagogisch ideaal van ‘zelfverantwoordelijke zelfbepaling’ (M.J. Langeveld)^{xiii}, voor zelfstandigheid, een standvastig en welomlijnd karakter, commitment aan een levensplan en -doel. Maar dertigers en veertigers van nu, ook al hebben ze inmiddels zelf kinderen, zijn zoekers met flexibele identiteiten. Niet alleen de Derde Leeftijd is als levensfase een cultureel novum, ook de postadolescentie is dat. Jongeren van nu zijn ‘vroeg mondig, maar laat volwassen’ (Christien Brinkgreve)^{xiv}. Jonge ouders met opgroeiende kinderen kunnen nog veel ontvangen. Ook volwassenheid is aan een herdefiniëring toe.

Grootouderlijke zorg: plicht of deugd?

Kinderen, ouders, grootouders - hun onderlinge verhouding vraagt om een nieuwe invulling. Praktisch, maar ook ethisch bevinden we ons wat dat betreft nog in niemandsland. We willen en kunnen niet meer hiërarchisch en patriarchaal over ‘de lijn der geslachten’ spreken. We leven in een egalitaire samenleving. Niet meer gehoorzaamheid en traditie kenmerken de verhouding tussen kinderen, ouders en grootouders, maar gelijkwaardigheid, kwetsbaarheid, zorg. Tegelijk moeten we erkennen dat gezin en familie een goed zijn in zichzelf. Hun moraliteit is niet te herleiden tot hun functionaliteit. Ze zijn méér dan een toevallig samenlevingsverband van individuen. Familie is een fenomeen enig in zijn soort.^{xv} Dat blijkt als we vragen naar de morele basis van de onderlinge verhouding tussen ouders en kinderen. Dat ouders een zorgplicht hebben voor opgroeiende kinderen is in onze cultuur een morele vanzelfsprekendheid geworden die we in de wet hebben vastgelegd.^{xvi} Wie A zegt door kinderen in de wereld te zetten, moet immers ook B zeggen. Maar is die zorgplicht wederkerig? Zijn ook kinderen verplicht hun ouders bij te staan? Niet in de wet, en mij dunkt ook niet in de ethiek. Men kan hen moreel wel op de zorg voor hun ouders aanspreken, maar hen niet ertoe verplichten. Er is sprake van wederzijdsheid (mutualiteit), niet van wederkerigheid (reciprociteit). De plicht om voor ouders te zorgen kan moreel niet worden afgedwongen, alsof zij met hun opvoeding hun oude dag ‘verdiend’ zouden hebben. ‘Ik heb er toch niet om gevraagd geboren te worden?’, kan het kind terecht zeggen. Er zit een onophefbare en fundamentele asymmetrie in de ouder-kindverhouding. Vanuit het perspectief van de kinderen zijn gezinnen lotsgemeenschappen, geen vrijwillige associaties.

Om het gevoel van verplichting jegens ouders te rechtvaardigen kan er hoogstens een appel worden gedaan op dankbaarheid.^{xvii} In combinatie met gevoelens van persoonlijke affectie (liefde, vriendschap, eerbied) die in een lotsgeschiedenis mensen aan elkaar verbinden, legt dankbaarheid – niet slechts als sentiment, maar als deugd – een morele basis voor de hulp van kinderen aan hun zorgbehoevende ouders.^{xviii}

Hoe is nu de morele verhouding tussen *grootouders* en hun *kleinkinderen* ethisch te funderen? Hier lijken we het wiel nog uit te moeten vinden. Grootouders zijn tot nog toe in de ethiek vooral als ontvangende partij gepresenteerd, zelden als de gevende.^{xix} We zijn nog niet gewend aan de *extended family* nieuwe stijl, met grootouders in de Derde Leeftijd. Om te beginnen lijkt me dat we moeten vaststellen dat ouders als eerste verantwoordelijk blijven voor de opvoeding. Anders zou grootouderzorg ontaarden in bemoeizorg. Als ethisch principe helpt het *subsidiariteitsbeginsel* om hier de verantwoordelijkheden duidelijker te onderscheiden: alleen als het welzijn van het kleinkind evident in gevaar komt zijn grootouders geroepen er voor in de bres te treden. Desnoods gaan ze daarvoor een conflict met hun kinderen aan. Subsidiariteit lijkt me ook een goed principe in de relatie tussen overheid en de *extended families*. Dat grootouders eerst een kwaliteitskeurmerk van de overheid dienen te ontvangen vóór ze als gastouders van hun kleinkinderen mogen optreden, lijkt me een ongeoorloofde inbreuk op de familiesfeer (tenzij grootouders aanspraak willen maken op een geldelijke bijdrage in de kosten van kinderopvang).

Ook omgekeerd, tussen kleinkinderen en grootouders, lijkt me subsidiariteit het leidende beginsel voor het aangeven van de primaire verantwoordelijkheden: kleinkinderen mogen allereerst hun ouders aanspreken op de zorg voor hun grootouders. Pas als die in gebreke blijven, kunnen ze gehoor geven aan het morele appel dat op hen wordt gedaan. Dan is niet zozeer dankbaarheid, maar *piëteit* de onderliggende deugd die kleinkinderen leidt in hun bejegening van hun grootouders.^{xx} Je moet *eerbied* hebben voor oma's grijze haren. Ze heeft al zoveel meegemaakt, overleefd en overwonnen, dat jij – jij komt net kijken – er alleen respect voor kunt opbrengen. Grootouders zijn de veteranen van de levensloop en veteranen, die houd je in ere. Dat geldt voor alle ouderen. Maar bovendien vormen je eigen grootouders de levende toegang tot de bronnen van je eigen historiciteit en particulariteit. Door hen te koesteren, te respecteren en met zorg te omringen, bevestig je je bestaan.

Het is ten slotte duidelijk dat tussen grootouders en kleinkinderen geen sprake kan zijn van een moreel contract op basis van gelijkwaardigheid en vrijwilligheid. De asymmetrie is nog groter, het lotskarakter van de band nog evidentier. Er kan mijns inziens alleen een moreel beroep worden gedaan op de *generativiteit* van grootouders, om hun verplichting jegens kleinkinderen van een morele basis te voorzien. Ik wil generativiteit daarbij verstaan als een persoonlijke deugd.

Opgemerkt moet worden dat beide vormen van appel – eerbied en generativiteit – geen abstracte principes zijn. Ze zijn alleen van betekenis en komen als deugd ook alleen tot bloei in een relatie die wordt gekenmerkt door persoonlijke genegenheid en affectie. Wie 'niets heeft met' een

kleinzoon of oma zal nooit toeschietelijk kunnen worden in zijn of haar hulp. Ik sta nog even stil bij die generativiteit. Generativiteit gaat terug op genereren, ‘doen geboren worden’ (vergelijk het Griekse *genesis*).^{xxi} De ontwikkelingspsycholoog Erik Erikson omschreef generativiteit als ‘de zorg voor het vormen en leiden van de volgende generatie’.^{xxii} Generativiteit is typisch voor ouderen. Zij zijn gaandeweg meer geneigd hun identiteit te definiëren in termen van ‘Ik ben wat er van mij blijft voortleven’.^{xxiii} Die wens tot voortleven is op zichzelf nog geen ethische deugd, eerder een vitale *drift*. Evolutionair gezien verklaarbaar als zorg voor het overleven van je eigen genen (*kin altruism*). Die biologische impuls van de generativiteit vertaalt zich in de cultuur in een min of meer stilzwijgende, maatschappelijke eis. Het zorg dragen voor de toekomst van je eigen nageslacht wordt gepresenteerd als sociale verplichting. Grootouders moeten zich daarom ook opofferen voor hun kleinkinderen. Maar hebben zij werkelijk die morele *plicht*? Het is niet alleen feitelijk omstreden, maar ook moreel van een vraagteken te voorzien. Driekwart van de Zuid-Europese vijftigplussers vindt dat grootouders hun kinderen moeten helpen voor hun kleinkinderen te zorgen, maar in Nederland vindt 42% van de ouderen juist het tegendeel.^{xxiv} In Nederland is 43 procent van de ouderen van mening dat grootouders niet hoeven bij te dragen aan de economische zekerheid van kleinkinderen en hun families, terwijl een kwart vindt dat dit juist wel moet. Uit onderzoek van een verzekeringsmaatschappij blijkt dat driekwart van de groep van vijftig- tot vijfenzestigjarigen ‘hun geld gaat opsnoepen om van het goede leven te genieten’. ‘Babyboomer neemt het ervan’, kopt een krant. In Amerika is voor deze generatie al een term gereserveerd: de ski-generatie. Ski staat voor: *spending the kids inheritance*.

Wat de plicht tot immateriële hulp betreft, ook die staat ter discussie. Het debat rond oppas-oma’s en opa’s (moét oppassen?) is in dit verband illustratief. Meer dan 80 procent van de Zweedse en Deense grootouders en rond de 70 procent van de Nederlandse, Duitse en Franse grootouders past zo’n één keer per maand of minder op hun kleinkinderen. Zij willen echter best inspringen, maar niet als vaste oppasoma of oppasopa. Grootouders fungeren dan als een soort vaste achterwacht: oma komt als het kleinkind door ziekte niet naar de crèche kan of als de ouders tot laat moeten werken. Generatieve hulp als morele *verplichting* is blijkbaar omstreden. En terecht, vanuit de ethiek gezien. *Kin altruism* (het je zelf opofferen voor het overleven van je nageslacht) kan nog zo’n belangrijk motief zijn, de biologie drijft grootouders misschien wel in die richting, maar schrijft hen niet de morele wet niet voor.^{xxv} Ik zou generativiteit voor grootouders eerder een prijzenswaardige persoonlijke *deugd* willen noemen dan een morele verplichting, waarop kleinkinderen een recht kunnen laten gelden. Je wordt er een beter, voortreffelijker mens van als je als ouder je kinderen kunt helpen te zorgen voor je kleinkinderen. Het draagt bij aan je geluk en geeft zin aan je leven, door zo een steentje bij te dragen aan de voortgang van de lijn der geslachten. En door je kleinkind te helpen floreren, draag je ook bij aan de toekomst van je kinderen. Het motiveert mensen niet om in te springen voor hun (klein)kinderen als ze daartoe – moreel, laat staan wettelijk – gedwongen zouden worden. Wel als men een appel doet op hun (groot)ouderliefde en voor hen voorwaarden schept daaraan vorm te geven.

Grootouders die dan mantelouder voor hun kinderen willen zijn, in plaats van zich terug te trekken op hun zwitserlevengevoel, verdienen maatschappelijk lof en steun.^{xxvi}

Verder dan dit appel kan de ethiek niet gaan, denk ik. Een pleidooi voor een sterker beroep op de inzet van grootouders bij de volwassenwording van hun kleinkinderen – ja, maar wel met realiteitszin en binnen morele grenzen. Er zijn steeds meer ouderen, en zijn krijgen minder kinderen. Kinderen die het ook vaak niet weten, ook al krijgen ze zelf ook kinderen. De ouderen hebben vaak nog een half leven voor zich, als hun kinderen het huis uit zijn. Veel kleinkinderen hebben ze niet; door het dalende geboortecijfer worden kleinkinderen een schaars goed.^{xxvii} Later zullen ze graag zelf zorg ontvangen, nu kunnen ze nog heel veel geven.

ⁱ G.C.M. Beets, 'Meer ouders dan kinderen, meer grootouders dan kleinkinderen', in *Demos, bulletin over bevolking en samenleving* 20/5 2004, 37-39, 37.

ⁱⁱ C.P.M. Knipscheer, J. de Jong Gierveld, T.G. van Tilburg, P.A. Dykstra (red.), *Living Arrangements and Social Networks of Older Adults*, Amsterdam 1995.

ⁱⁱⁱ Christopher Lasch, *Haven in a Heartless World. The Family Besieged*, New York 1977.

^{iv} Vgl. A. Giddens, *The transformation of intimacy. Sexuality, love and eroticism in modern societies*. Cambridge 1994.

^v Zie de beleidsnota *Alle kansen voor alle kinderen*, in deze bundel 12-13.

^{vi} Vgl. Beets, 'Meer ouders dan kinderen', 39: 'Tegenwoordig is het zo dat als de kleinkinderen tussen de tien en twintig jaar zijn, er nog twee à drie van hun vier grootouders in leven zijn. Indien zij niet al te ver van hun kleinkinderen afwonen en uiteraard voorzover zij in redelijke tot goede gezondheid verkeren, kunnen deze opa's en oma's hun kleinkind de helpende hand bieden bij de gezinstaken.'

^{vii} Ook de echtscheiding van de ouders staat het contact tussen kleinkinderen en grootouders niet in de weg. Vgl. T.M. Cooney & L.A. Smith, 'Young adults' relations with grandparents following recent parental divorce', in *Journals of Gerontology, Series B: Psychological Sciences and Social Sciences*, 51/2 1996, 91-95, 95: 'We conclude that parental divorce does not influence adult grandchild-grandparent relations because, at least in part, adult grandchildren are less dependent than young children on the middle-generation parent to facilitate this relationship.'

^{viii} S. C. G. ter Bekke & C.M. Fokkema, 'Familiesolidariteit in Europa nog springlevend', in *Demos, bulletin over bevolking en samenleving*, 23/8 2007, 1-8. Zij baseren zich op een in 2004 in elf Europese landen gehouden survey-onderzoek onder 50-plussers op het gebied van gezondheid, veroudering en pensionering (Survey of Health, Ageing and Retirement in Europe, SHARE). Voor meer gegevens, zie ook: Janet Askham, Dieter Ferring & Giovanni Lamura, 'Personal Relationships in Later Life', in John Bond (red.), *Ageing in Society. European Perspectives on Gerontology*, London 2007³, 186-208.

^{ix} Naar schatting woont een derde deel van de kinderen die bij familie of vrienden wonen, bij hun grootouders. In 1998 waren er bij de Nederlandse Voorzieningen voor Pleegzorg 979 kinderen bekend die bij hun opa en oma woonden (M. Loeffen, M. & R. Portengen, *Familie- en sociale netwerkplaatsingen. Omvang en kenmerken anno 1998*, Utrecht 1998). Actuele gegevens over het aantal grootouders in de pleegzorg ontbreken. 'Waarschijnlijk is het aantal kinderen dat bij hun grootouders woont groter dan wij denken, omdat veel opa's en oma's niet van het bestaan van een Voorziening voor Pleegzorg weten.' Mirte Loeffen, 'Grootouders die hun kleinkinderen opvoeden, een (on)zichtbare groep?!?', in *Mobiel* 4 2004 (<http://www.mobiel-pleegzorg.nl/archief/2004/mo04411.htm>).

^x Vern Bengtson, 'Beyond the Nuclear Family: The Increasing Importance of Multigenerational Bonds', *Journal of Marriage and Family* 63 2001, 1-16.

---

^{xi} R.L. Kahn & T.C. Antonucci, 'Convoys over the life course: Attachment, roles, and social support', in P.B. Baltes & O.G. Brim (red.), *Life span development and behavior. Vol. 3*, San Diego 1980, 253-286. Vgl. ook Mary J. Levitt, 'Social Relations in Childhood and Adolescence: The Convoy Model Perspective', *Human Development* 48/1-2 2005, 28-47.

^{xii} Arnold Cornelis, *De vertraagde tijd. Revanche van de geest als filosofie van de toekomst*, Middelburg 1999, 163.

^{xiii} M.J. Langeveld, *Beknopte theoretische pedagogiek*, Groningen, 1974, 2e dr.

^{xiv} Christien Brinkgreve, *Vroeg mondig, laat volwassen*, Amsterdam/Antwerpen 2004.

^{xv} Vgl. James Rachels, 'Morality, Parents, and Children', in Hugh LaFollette (red.), *Ethics in Practice. An Anthology*, Oxford 2007³, 222-232. Menig ethische fundering voor de onderlinge relatie tussen ouders en kinderen schiet al gauw te kort, omdat ze onvoldoende in staat is rekenschap af te leggen van dit onherleidbare karakter. Als ethische motivatie voor ouderlijke zorg wordt het ouderschap als een *sociale rol* genoemd, die nu eenmaal verplichtingen met zich meebrengt. Maar ook de *nabijheid* van ouders om voor hun kinderen te zorgen: zij zijn er nu eenmaal het best voor gesitueerd. Beide maken dat ouders het recht hebben partijdig te zijn, als het om het welzijn van hun kinderen gaat. Jane English ('What Do Grown Children Owe Their Parents?', in idem, 218-221) wil alleen *vriendschap* als morele basis van de ouder (volwassen) kind-relatie beschouwen. De zorgplicht is een vriendschapsplicht.

^{xvi} Burgerlijk Wetboek, art. 247. Dat is echt niet van alle tijden. In het zeventiende eeuwse Engeland was daarvan bijvoorbeeld nog geen sprake, en was ook affectie tussen man en vrouw, ouders en kinderen geen regel. Hoogstens omgekeerd, golden er gehoorzaamheids- en dankbaarheidsplichten van kinderen jegens hun ouders. Zie Rachels, 'Morality, Parents, and Children', 226. (Rachels verwijst naar de historicus Lawrence Stone, *The Family, Sex and Marriage in England 1500 – 1800*, New York 1979).

^{xvii} Daniel Callahan, 'What Do Children Owe Elderly Parents?', in *The Hasting Center Report*, 15/2 1985, 32-37, 37: 'My own parents, for example, did not throw me out on my own when I reached eighteen. They sacrificed a good deal to provide me with a higher education, and in fact provided financial support for my graduate education until I was thirty, topping that off by giving my wife and me a down-payment on our first house. They did it out of affection, rather than duty, but I certainly felt I owed them something in return in their old age. There need not be, then, any necessary incompatibility between feeling both affection and a sense of duty. But we lack a moral phrase that catches both notions in one concept; and neither taken separately is quite right.'

^{xviii} In hoeverre en waarin ouderliefde (storgè) kan worden onderscheiden van eros, agapè (caritas) en philia – die vraag moet hier achterwege blijven (C.S. Lewis, *The Four Loves*, San Diego 1960).

^{xix} Vgl. Daniel Callahan, *Setting Limits. Medical Goals in an Aging Society*, New York 1987, 82-115.

^{xx} Callahan, 'What Do Children Owe Elderly Parents?', 86vv.

^{xxi} Vgl. voor het volgende ook Frits de Lange, *De mythe van het voltooide leven. Over de oude dag van morgen*, Zoetermeer 2007, hoofdstuk 5.

^{xxii} Erik H. Erikson, *Identiteit, jeugd en crisis* (vertaling van *Identity, Youth and Crisis*, New York), Utrecht etc. 1971, 146.

^{xxiii} Erik H. Erikson, *Identiteit, jeugd en crisis*, 150.

^{xxiv} Ter Bekke e.a., 'Familiesolidariteit', 4.

^{xxv} Contra Don S. Browning e.a. (red.), *From Culture Wars to Common Ground. Religion and the American Family Debate*, Louisville, Kentucky 1997, 108 vv.

^{xxvi} Vgl. Frits de Lange, *De armoede van het zwitserlevengevoel. Pleidooi voor beter ouder worden*, Zoetermeer 2008.

^{xxvii} 'Een 70-jarige grootouder had in 1955 gemiddeld tien kleinkinderen, in 1995 had een 70-jarige grootouder er vijf, en de 70-jarige van straks heeft er nog maar drie. Een kleinkind is dus een schaars goed aan het worden.' (Beets, 'Meer ouders dan kinderen', 39).